

ACTA

– KONFERENCIA –

*Az emberi jogok helyzete ma
– Hatvanéves az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata
(PPKE JÁK, 2008. december 10.)*

ÉRTÉKEK A TÁRSADALMI KONSZENZUS ÉS A JOG KÖZÖTT
– AZ ÓKORI RÓMA TAPASZTALATAI

NADJA EL BEHEIRI
egyetemi docens (PPKE JÁK)

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának jelentőségéről már 1948-as kibocsátásakor megoszlottak a vélemények. Támogatói a szabadságjogok fejlődésének történelmi mérföldkövét látták benne, más vélemények szerint azonban a nyilatkozat a bíróságok, a rendőrség és a hadsereg közreműködése nélkül csupán jámbor óhajok gyűjteménye. Hersch Lauterpacht, a Hágai Nemzetközi Bíróság neves bírása, 1950-ben kijelentette, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának nem tulajdonítható kiemelkedő szerep. Álláspontját azzal indokolta, hogy a Nyilatkozat nem rendelkezik kötelező jogi erővel, hatást erkölcsi tekintélye válhatna ki, ezt viszont csekélynek minősítette.¹ A másik tábornak is voltak azonban jeles képviselői. Eleanor Roosevelt, az egykori elnök, Franklin D. Rooseveltt özevgye, maga is jelentős szerepet vállalt a Nyilatkozat létrehozatalában, s az emberi jogi bizottság első elnöke is volt. Roosevelt asszony 1948 áprilisában a bizottság munkájának legfontosabb eredményként az emberrel született néhány alapvető jog szavakba öntését jelölte meg. Álláspontja szerint a közvetlen történelmi múlt olyan védelmi eszközök meghatározását tette szükségesé, amelyek az emberekben megerősítik azt a tudatot, hogy biztonságban élhetnek, és hogy emberi méltóságukat tiszteletben fogják tartani. Az előkészítő bizottság tudatosan általános tételeket rögzített, és eltekintett a végrehajtás kényszereszközökkel történő fogatosításától. Az emberi jogok katalogizálásánál tehát nem a jogérvényesítés

¹ Vö. MARY ANN GLENDON: *A World Made New. Eleanor Roosevelt and the universal declaration of human rights*. Random House Trade, Paperback Edition, 2001, 235.

lehetősége volt az elsődleges szempont, hanem egy minimális követelményrendszert akartak az emberi tudatba beépíteni. A Nyilatkozat egyetemes küldetéssel rendelkezett, az embert, mint egyént egy nagy nemzetközi közösség részeként fogta fel. Fejtegetéseimben röviden az emberi jogi bizottság úttörő erőfeszítéseire szeretnék emlékeztetni. Ennek tagjai ugyanis, különféle világnézeti elkötelezettségük ellenére, egy olyan egységes elvi rendszert tudtak megfogalmazni, amely a világ összes népére alkalmazható.

A Nyilatkozat megalkotásának, létrejöttének elemzése kapcsán elsősorban Mary Ann Glendon műveire támaszkodom. A Harvard Egyetem professzora munkáiban többek között annak az igen elterjedt gondolatnak az elemzésével foglalkozott, miszerint a Nyilatkozat javarészből a nyugati világ terméke lenne. A jeles amerikai jogász ezzel szemben arra a következtetésre jutott, hogy „nehéz lenne még egy olyan politikai dokumentumot találni, amely oly különböző forrásokból származik, amelynek világszerte akkora figyelmet szenteltek volna, és amelyet olyan alaposan és részletesen elemeztek volna, mint ahogy ezt a Nyilatkozattal tették két éves keletkezési szakaszának vizsgálatakor.”²

A most következő rövidebb tanulmány célja az lesz, hogy a Nyilatkozat elméleti alapjai és az antik világ jogfilozófiája közötti főbb kapcsolatokat megvilágítsam. A jogra és a politikára vonatkozóan ugyanis már az ókorban is hasonló elveket fogalmaztak meg, mint 1948-ban, amikor a két világháború következményeinek hatása alatt az Emberi Jogi Nyilatkozatot elfogadták.

Az emberi jogi bizottság nagy kihívásnak tett eleget. Az 58 országból érkező küldöttek különböző földrészekén éltek, különböző kulturális hagyományokat ápoltak. Csak a vallási hovatartozást vizsgálva az iszlám, a buddhista és a zsidó-keresztény kultúrkör egyaránt megtalálható volt. Érdekességként megemlíthető, hogy a bizottság első tagjai között nem volt európai. Az előkészítő bizottságot Eleanor Roosevel, a kínai Peng-Chun-Chang és a Libanonból érkező Charles Malik alkották, majd később ausztrál, chilei, francia, valamint az Egyesült Királyságból, és a Szovjetunióból érkező tagokkal egészültek ki. A nyilatkozat első vázlatának megfogalmazásával a kanadai John Humphreyt bízták meg, aki munkájában katalogizálta az elmúlt 200 év emberi jogokkal kapcsolatos legfontosabb megnyilatkozásait. Az ENSZ azzal büszkélkedhetett, hogy ez volt az emberi jogok fejlődésének addigi legkimerítőbb összefoglalása. Ausztrália viszont kifogásolta, hogy a tervezet filozófiai, valamint elméleti alapjait nem munkálták ki megfelelően. Ezt a felvetést azonban azzal hátrították el, hogy a tervezet célja nem a filozófiai megalapozás, hanem maguknak a jogoknak az összegyűjtése, katalogizálása. A végleges szövegváltozatot a francia René Cassin készítette el. Róla érdemes tudni, hogy anyai részéről ortodox zsidó nevelésben részesült, édesapja részéről a felvilágosodás szellemét örökölte, de szimpátiát érzett a keresztény gondolkodás irányába is. A nemzetiszocialista uralom alatt a család 21 tagját, köztük testvérét is meggyilkolták.³

² MARY ANN GLENDON: Foundations of Human Rights: the unfinished business. *The American Journal of Jurisprudence* 44/1999, 5.

³ MARY ANN GLENDON: Knowing the Universal Declaration of human rights. *Notre Dame Law Review*, 73, 1997–1998, 1158.

Cassin a kodifikáció módszertanában nagy szakmai tapasztalattal rendelkezett, amely a Nyilatkozat kimunkáltságán is érezhető. Egy általános részt fogalmazott hozzá, a nyilatkozat struktúráját tekintve pedig a Code Napoleon rendszerét követte. Az általános részhez a bevezető, illetőleg az első két cikkely tartozik, amely a Nyilatkozat helyes értelmezésének kulcsát adja meg. Egy ilyen értelmező részt Jacques Maritain, az UNESCO által megbízott filozófiai munkacsoport tagja is kezdeményezett. A munkacsoport tevékenységében egyébként több ismert filozófus közreműködött. Közülük Mohandas Gandhi, Pierre Teilhard de Chardin, Benedetto Croce, és a *Szép új világ* szerzője, Aldous Huxley nevét érdemes megemlíteni. Maritain a filozófusok véleményét az alábbi híressé vált mondatban foglalta össze: „Yes, we agree about the rights but on the condition no one asks us why”, vagyis „Igen, egyetértünk a jogok megfogalmazásában, de csak addig, amíg senki nem kérdezi meg, hogy miért.” Vagyis Maritain és kollégái nem tekintették végzetesnek, hogy az elméleti alapok tekintetében nem alakult ki konszenzus, mivel az egyetemes hatállyal rendelkező jogot a gyakorlati tapasztalatok alapján is össze lehet foglalni. A második világháború szörnyűségeiből kiindulva úgy vélték, hogy ha léteznek olyan dolgok, amelyeket mindenki borzasztónak tart, az ennek ismétlődését megakadályozó jogok felszólása akkor is jelentős eredmény, ha ehhez nem találnak közös elméleti alapokat.⁴

Az előbb felvázolt álláspont tehát azt tükrözi, hogy az emberi jogok katalógusát közös elméleti alapok nélkül, csak tapasztalati elemekre építve is el lehet készíteni. A Nyilatkozat kibocsátása után azonban születtek olyan tanulmányok, amelyek elméleti alapokat is igyekeztek felmutatni. Elméleti alapok szinte minden kultúrkörben fellelhetők, csak ezek az alapok általában nem azonosak. Bármelyikhez is próbálunk kapcsolódni, azt a kockázatot vállaljuk, hogy aki ezen a kultúrkörön kívül van, az nem fogadja ezt el. Magam is azt az álláspontot követem, hogy a gyökereket nem lehet egy meghatározott kultúrkörhöz, vagy egy-egy kronológiai periódushoz kötni.

Mindemellett azonban az is fontos, hogy ezek a kultúra feletti elvek a saját európai történelmi hagyományainkban milyen mélységig nyúlnak vissza. Meglátásom ugyanis az, hogy ezek az elvek az emberi létből fakadnak, s nem bizonyos kulturális, társadalmi fejlődés eredményeként jöttek létre. Azok minden kultúrában a kezdetektől fogva megvoltak, és ma is megvannak. Tézisünket saját kultúrkörünkben akkor tudjuk igazolni, ha minél korábbi időkre visszanyúlunk, s a Nyilatkozatban rögzített elveket be tudjuk azonosítani. Ha korai emlékekben megtaláljuk, akkor igazoltnak vélhetjük feltételezésünket. Ennek kapcsán érdemes a Nyilatkozat már korábban említett általános részét, különösen bevezető mondatait, az Arisztotelész által írt Nikomakhoszi Etika, illetőleg a római jog jeles emlékét képviselő Digesta bevezető mondataival összehasonlítani.

Az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatának elején az alábbi mondatot találhatjuk:

„Tekintettel arra, hogy az emberiség családja minden egyes tagja méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak elismerése alkotja a szabadság, az igazság és a béke alapját a világon...”

⁴ A filozófiai munkacsoport tevékenységére vonatkozóan ld. GLENDON (2001) i. m. 73–78.

A Nyilatkozat tehát a szabadságot, az igazságot és a békét az ember méltóságából vezeti le, vagyis annak egyetemes, az állami szuverenitás feletti jellegét hangsúlyozza. Ennek pedig lényeges következménye, hogy az emberi jogok biztosítása nem belügy, nem a szuverén állam bármikor visszavonható „ajándéka”. A megfogalmazott tézis azonban csak akkor lehet hatékony, ha egy általánosan elfogadott alapelvből levezethető, amelyet a második bekezdés meg is tesz:

„Tekintettel arra, hogy az emberi jogok el nem ismerése és semmibevétele az emberiség lelkiismeretét fellázító barbár cselekményekhez vezetett, és hogy az ember legfőbb vágya egy olyan világ eljövetele, amelyben az elnyomástól, valamint a nyomortól megszabadult emberi lények szava és meggyőződése szabad lesz.”

A Nyilatkozat tehát, sokszor konkrét tapasztalatok alapján, abból indul ki, hogy az emberi jogok egy az embertől független mércét képeznek, s ha az ember ezt a mércét nem tartja be, azzal a lelkiismeret lázadását váltja ki. Másrészt megállapítja, hogy az ember a jóra törekszik, a jó meghatározása pedig a szabadságjogok tükrében történik. Ezekből az összefüggésekből levonható két következtetés: egyrészt 1948-ban sikerült egy objektív mércének a létezésében megegyezni, másrészt azt is megállapították, hogy az ember képes a jó és a rossz között világosan különbséget tenni. Figyelemre méltó, hogy a lelkiismeretre történő utaláshoz éppen René Cassin ragaszkodott, aki családjának jelentős részét a nemzetiszocialista uralom alatt veszítette el.

Áttérve az ókori görögökre, Arisztotelész felfogása szerint, az ember minden esetben a jóra törekszik. Azokban az esetekben, amikor valaki még is rossz cselekedetet hajt végre, a helytelen döntéshez vezető választást a görög filozófus a szenvedélyek rendellenességének tulajdonítja. René Cassin magatartása példa arra, hogy az ember értelme révén irányíthatja szenvedélyeit, és ily módon, a híres francia jogász személyes érintettsége ellenére, Arisztotelész szavaival élve, „a helyes élet” mellett döntött.

A lelkiismeretre való hivatkozást egy másik bekezdésben is megtaláljuk. A nyilatkozat első cikkében olvashatjuk:

„Az emberek, ésszel és lelkiismerettel bírván, egymással szemben testvéri szellemben kell hogy viseltessenek.”

Angolul így hangzik:

„They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood.”

A tervezetben azonban még nem pontosan ez a szöveg volt, az még a „*they shall regard each other as brothers*”, azaz „egymásra testvérként kell tekinteni” szövegváltozatot tartalmazta. A különbség abban áll, hogy a végleges szövegben az emberi cselekedetekre – tehát a gyakorlatra – fektetik a hangsúlyt és ily módon már nem egy absztrakt szabályozással állunk szemben, hanem egy konkrét magatartást előíró szabállyal. Érdekes, hogy a lelkiismeretre történő utalást először a bizottság kínai tagja vetette fel. P. C. Chang a kínai „ren” szóból indult ki, amely az emberre, valamint a kettes számra alkalmazott írásjelekből tevődik össze és kínai nyelven a felebarátok iránti szimpátiát jelzi. A fordítás révén a másik emberrel szemben fennálló kötelezett-

ség a lelkiismeret általános fogalma lett. A fent kifejtett gondolatmenetbe talán a konkrétabb kínai kifejezés még jobban beleillett volna, mint a szövegbe végül bekevert absztraktabb fogalom.

A Nikomakhoszi Etika legelső bekezdésében Arisztotelész szintén a cselekedetekből indul ki, amely révén az ember a jóra törekszik. A görög szerző jól ismert sorai magyar fordításban az alábbiak szerint hangzanak: „Minden mesterség és minden vizsgálódás, de éppúgy minden cselekvés és elhatározás is nyilván valami jóra irányul; tehát helyes az a megállapítás, hogy ‘jó’ az, amire minden irányul.”⁵

Tehát a Nyilatkozat és Arisztotelész egyaránt azt mondják ki, hogy minden ember a jóra vágyik, s erre törekszik is. A görög szerző a „jó” megjelölésére két fogalmat használ. Egyszer a „τὸ ἀγαθόν”-ról beszél, a második mondatban pedig „τὸ καλόν”-t ír. Az első, az ἀγαθόν, a gyakorlati „jót” fejezi ki. Az ember cselekedetei révén mindig a jóra törekszik, amellyel az általános tapasztalatból levezethető jót jelöli meg. A törekvések által megcélzott javak a különböző filozófiai eszmék ellenére egy bizonyos szintig közösnek mondhatóak. A társadalmi párbeszédben a törekvések iránya a cél utáni kérdés révén tárható fel. Amíg a „milyen célból” kifejezéssel feltett kérdésekre a társadalom tagjainak többsége azonos választ ad, addig a társadalmi konszenzus – és ezzel együtt az egymásba vetett bizalom valósul meg. A közös célokban való bizalom megerősítése ugyanakkor a jogi kényszer alkalmazásával még hatékonyabbá válhat.

A közös törekvések oldaláról megközelített érvelés mellett a végső cél kérdése is felmerül. Az ember legfőbb céljára vonatkozóan a világtörténelemben sokféle válasz született. Arisztotelész a végső cél tekintetében a „τὸ καλόν” kifejezést használja. A καλόν a latin *pulchrum*-nak és a magyar erkölcsi szépségnek felel meg. Szép az abszolút jó, amely további magyarázatra nem szorul. Amely létezésénél fogva jó. A benne való részesedésre minden lény törekszik. Ez az abszolút jó a keresztény hit szerint Istenben jelenik meg.

A „jó” fogalmának ez a két szintre bontott értelmezése a római *Digesta* elején egy Ulpianustól származó idézetben is szerepel. Az első modern szerző – Tony Honoré –, aki monografikus szinten foglalkozott a híres római jogással, Ulpianust az emberi jogok előfutárának nevezte.⁶ A *Digesta* bevezető részében Ulpianus a jog fogalmát az igazságosságból vezeti le. Az igazságosság pedig, mint minden erény, az ember cselekedetei révén valósul meg. Azt a jogászai tevékenységet, amelyet az igazságosságból levezetnek, a *Digesta ars boni et aequi*-nak nevezi, amely a jó és a méltányos művészetét jelenti. A jó, amiről itt említést tesznek, a gyakorlatban megvalósuló jog – a görög ἀγαθόν rokon fogalma. Ulpianus azonban egy következő gondolatában ezt azzal egészíti ki, hogy a jogász tevékenysége során a *vera philosophia-ra* – az igaz filozófiára – törekszik.⁷ Ez az igaz filozófia pedig Arisztotelész második „jó”

⁵ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi Etika*. 1094a, (Szabó Miklós fordításában) Budapest: Európa Könyvkiadó, 1997.

⁶ TONY HONORÉ: *Ulpian, Rioneer of Human Rights*. Oxford: University Press, 2002, IX.

⁷ A *vera philosophia* tekintetében vö. WALDSTEIN WOLFGANG: Römische Rechtswissenschaft und wahre Philosophie. *Index* 22, 1994, 31–45

fogalmával kapcsolatos kérdéskörre, a „τὸ καλόν” elemzésére utal. Az a filozófia, ami nem szorul magyarázatra, ami létezésénél fogva jó.

A római forrásban egyértelműen elkülönül a jognak a gyakorlati élet számára történő megfogalmazása, ami mellett azonban arra felhívják a figyelmet, hogy az elméleti gondolkodás sem hanyagolható el. Az elméleti gondolkodás pedig Ulpianus szerint az ember számára felismerhető igazságból indul ki.